

Zwangsaussiedlung, Vertreibung

Ackermann-Gemeinde, Gesinnungsgemeinschaft, versöhnungsbereit
Iglauer Tage, Bolzano-Stiftung

Seliger-Gemeinde, Czech, Jaksch, Peter Glotz
Bohemistik.de

Adalbert-Stifter-Verein

Kulturstiftung Östliches Europa Potsdam

Witiko-Bund

Stíny minulosti
Češi, Postupim a sudetoněmecká otázka

Jaroslav KUČERA

Když se počátkem srpna 1945 rozjížděli vedoucí státníci protihitlerovské koalice z Postupimi domů, netušili, že světu předložili dokument, který bude patřit v dějinách mezinárodních vztahů druhé poloviny 20. století k jednomu z nejdiskutovanějších.

Ještě více než půl století od podpisu Postupimské dohody vzbudila v českém prostředí bouřlivou reakci informace o tom, že ji vláda Spolkové republiky Německo nepovažuje pro německý stát za závaznou. Řada občanů i politiků měla pocit, že jsou zpochybňovány základy moderní české státnosti, případně že začíná demontáž evropského uspořádání po druhé světové válce. **Vědomí komplexnosti celého problému a jeho provázanosti s počátky "studené války" se do značné míry vytratilo.** Přitom právě tato okolnost činí z mírového uspořádání po druhé světové válce jedinečnou záležitost, mimo jiné i v tom, že dosud nejsou některé problémy vyřešeny — a zřejmě již nikdy nebudou.

Z problémů projednávaných v druhé polovině července a počátkem srpna 1945 v Postupimi u Berlína zajímá českou veřejnost především otázka transferu německé menšiny z Československa. Toto téma však v kontextu konference bylo spíše okrajovým bodem. Přesto tehdejší československá politika i veřejnost očekávaly v létě 1945 výsledky konference se značným napětím. Vedle osvobození od německé okupace a obnovení integrity státu v předválečných hranicích patřilo řešení problému německé a maďarské menšiny, jež byly považovány za spoluodpovědné za rozbití československého státu i za utrpení okupace, k důležitým cílům československé zahraniční politiky.

Jednání o jejich budoucím osudu probíhala na mezinárodní úrovni již ve válečné době. Velmocí protihitlerovské koalice tehdy vyslovily zásadní souhlas s tím, že tyto menšiny budou po válce přesídleny do Německa. S blížícím se koncem války však stále naléhavěji vystupoval do popředí závažný deficit: nehledě na obecný příslib velmocí stále ještě neexistovala žádná upřesňující ujednání. **Zneklidněná československá vláda navrhla v obsáhlém memorandu z listopadu 1944 jakýsi technický rámec transferu, ale dočkala se krajně zdrženlivé reakce velmocí. USA a Velká Británie ji vyzvaly, aby nepodnikala**

žádné jednostranné kroky a vyčkala na další rozhodnutí velmocí. I Sovětský svaz reagoval vyhýbavě.

Situace v prvních poválečných měsících byla nezáviděníhodná. Na jedné straně očekávala československá veřejnost, radikalizovaná prožitkem války a okupace, euforií z vítězství, ale i neuváženými prohlášeními vedoucí politické garnitury, rychlé a důkladné řešení problému německé a maďarské menšiny. Na straně druhé se pro dosažení tohoto cíle otevíral jen omezený reálný prostor. **Transporty Němců z Československa přijímal do své okupační zóny v Německu (po určitou dobu i v Rakousku) pouze Sovětský svaz. Ovšem jen na základě své blahovůle — písemnou dohodu Stalin odmítl. Důvodem byla nejen vyhrocená hospodářská a sociální situace v sovětské zóně, kam proudily davy německých uprchlíků a vysídlenců z bývalých německých východních území, která Stalin bez dohody se Západem nedlouho před postupimskou konferencí předal pod správu Polska, ale i taktické zřetele. Sovětský vůdce neměl důvod dávat svému československému spojenci jistotu v něčem, čeho mohl využívat jako nátlakového prostředku.** Vedle toho stále naléhavěji vstupoval do hry faktor času. Na Západě sílila kritika způsobu zacházení s německým obyvatelstvem v Československu, nevoli vyvolávalo i provádění ilegálních odsunových akcí pouze ve shodě se Sovětským svazem. Ozvaly se pochybnosti, zda transfer obyvatelstva je jako základní nástroj řešení problému národnostních menšin skutečně na místě.

- 41 -

Za těchto okolností usilovali odpovědní činitelé v Československu o co nejrychlejší projednání otázky odsunu Němců a Maďarů a na počátku července 1945 požádali velmoci, aby se tomuto problému věnovaly na nadcházející konferenci. Výsledkem byl v českém prostředí proslulý **článek 13 postupimské deklarace, v němž velmoci prohlásily, že uznávají potřebu odsunout do Německa německé obyvatelstvo, které zůstávalo v Polsku, Československu a v Maďarsku. Jakýkoliv odsun musel být prováděn spořádaně a lidsky. Polská a československá vláda, resp. kontrolní komise v Maďarsku byly požádány, aby další vyhošťování německého obyvatelstva zatím pozastavily.**

SMLOUVA, NEBO DEKLARACE?

Během dlouhých roků, které uplynuly od jejího podpisu, byly diskusi podrobeny nejrůznější aspekty Postupimské dohody. Z české perspektivy je nejdůležitější otázka její případné závaznosti pro Německo. Tento význam pramení ze specifiky mírového procesu po druhé světové válce, který zůstal nedokončený — s jistou mírou nadsázky lze říci, že skončil dříve, než začal. **Mírová smlouva s Německem, která podle všech předpokladů měla definitivně vyřešit problémy vyplývající z války a okupace, nebyla nikdy podepsána. Řadu problémů sice upravily jiné mezinárodní smlouvy, které tak společně tvoří funkční ekvivalent mírové smlouvy, v žádné z nich však není zmíněna otázka odsunu. Jedinou výjimkou je deklarace vlád Československa a Německé demokratické republiky z června 1950, která vyhláší, že odsun Němců z Československé republiky je nezměnitelný, spravedlivý a je definitivním řešením — slovo spravedlivý se do dokumentu dostalo až na naléhavé přání československé strany.** Tuto deklaraci ovšem spolková vláda odmítla již v době jejího vzniku. Postupimská dohoda tak zůstala nejzávažnějším dokumentem mezinárodní politiky, který se dotýká otázky odsunu Němců z Československa a na nějž se Československo, respektive dnešní Česká republika mohou odvolávat.

Česká právní věda má vcelku jasno: přední odborník na mezinárodní právo **Miroslav Potočný** tvrdí, že velmoci jednaly v Postupimi i jménem Německa a že Postupimská dohoda jako mezinárodní smlouva zavazovala i budoucí Německo. Tak jednoduchá však celá záležitost není. Prvním velkým sporným bodem je samotný právní charakter Postupimské dohody. **Šlo skutečně o multilaterální smlouvu podle mezinárodního práva, či o deklaraci, prohlášení politických úmyslů bez jakékoliv právní síly? Na první pohled leccos nasvědčuje tomu, že blíže pravdě jsou zastánci druhého tvrzení. Dokument nebyl deklarován jako dohoda a nemá ani obvyklé náležitosti mezinárodní smlouvy, jako je doba platnosti, výpovědní klauzule, ustanovení o jazyce autentického textu apod. Ani v jednom ze signatářských států neprošel ratifikací.** Odpůrci ale oprávněně namítají, že pro mezinárodně právní ujednání není závazně stanovena nějaká určitá forma; jako podstatný se jim jeví obsah dohody a chování signatářských států — a ty se později skutečně na Postupimskou dohodu nejednou odvolávaly, zjevně ji chápaly jako závaznou, přinejmenším pro sebe samé. **Německá právní věda zaujala již v padesátých letech do jisté míry zprostředkující stanovisko, podle něhož sice Postupimská dohoda není mezinárodní smlouvou ve smyslu mezinárodního práva, ale je mezivládní dohodou, která právně zavazuje signatářské státy, respektive státy, které k ní přistoupily.**

Německo, jak s oblibou zdůrazňovali a zdůrazňují němečtí účastníci diskuse, se postupimské konference neúčastnilo, k dohodě nepřistoupilo a Němci a Německo ani nebyli adresáty dohody. Proto tedy dohoda není podle názoru německé právní vědy pro německý lid, německý stát a jeho ústavní orgány právně závazná. Popřít ovšem nelze, že ujednání byla uzavřena k tíži Německa. To ale, jak zní protiargument německé strany, stále ještě nezakládá právní závaznost pro německý stát, neboť **normativní sílu pro Německo získaly zásady Postupimské dohody teprve akty (proklamacemi, zákony, nařízeními a direktivami) vojenských velitelů jednotlivých okupačních zón, resp. jejich společného orgánu, Spojenecké kontrolní rady.**

V souvislosti s možností interpretovat Postupimskou dohodu jako smlouvu k tíži třetího je na místě upozornit na jednu okolnost. **Češi ve své neúčasti na mnichovské dohodě spatřují jeden z hlavních argumentů pro její neplatnost, Spolkové republiky (ale ani Velké Británii) neúčast Československa na mnichovské konferenci nikterak zásadně nevadí. Ve vztahu k Postupimské dohodě je situace přesně opačná, i když toto srovnání — jako jiné historické paralely — v řadě ohledů pokulhává.**

Jednou z klíčových otázek v této souvislosti je, zda německý stát v době konference vůbec existoval. Názor o neexistenci německého státu po 8. květnu 1945 zastává i současná česká právní věda — přinejmenším jej v roce 1995 vyslovil Ústavní soud České republiky v jednom ze svých nálezů. Lze namítnout, že ani v tomto případě není situace tak jednoznačná. **Velmoci protihitlerovské koalice konstatovaly ve společné deklaraci z počátku června 1945, že v Německu neexistuje ústřední vláda nebo moc, která by byla schopna nést odpovědnost za zachování pořádku, a převzaly zde "nejvyšší moc". Německo tak postrádalo jeden ze tří základních atributů státu (vedle obyvatelstva a území), totiž státní moc.** Je tedy možno říci, že byla naplněna skutková podstata debelace, tedy ukončení války v důsledku naprostého zničení nepřátelského státu. To ale část právníků odmítla s tím, že k naplnění skutkové podstaty debelace je vedle podrobení státu a vyřazení jeho státní moci jako třetí podmínka nutné prohlášení o přivtělení nebo anexi, které ale chybělo, ba naopak, velmoci protihitlerovské koalice výslovně prohlásily, že Německo anektovat nehodlají. Někteří kromě toho namítali, že ztráta jednoho či více atributů státu musí být trvalá, a nikoliv jen přechodná,

aby bylo možno mluvit o jeho zániku. O tom, že okupační velmoci měly v úmyslu obnovit německou státní moc včetně například centrálních orgánů, nelze mít pochyb. Na tomto základě zaujala německá právní věda i německá vláda stanovisko, že německý stát v roce 1945 nezanikl, nýbrž že do vzniku Spolkové republiky pouze nebyl schopen jednání. Tento názor akceptovala i část západní právní vědy a také judikatura některých západních států (například USA). Právní věda komunistických států naproti tomu

- 42 -

vehementně a v obvyklém sevřeném šiku nadále hájila stanovisko o zániku německého státu v roce 1945.

ZÁVAZNOST POSTUPIMSKÉ DOHODY

Již na počátku padesátých let zazněly hlasy, že například otázka mezinárodněprávního a státoprávního postavení Německa po roce 1945 vůbec není řešitelná na právním poli, protože je "metaprávní" povahy. V jistém smyslu lze platnost této výhrady vztáhnout i na další shora zmíněné aspekty. Základním problémem německého mírového procesu po druhé světové válce bylo jeho **zadrnutí. To způsobilo, že ujednání, které mělo původně být jen zastávkou na cestě k mírové smlouvě, se stalo definitivním se všemi svými obsahovými a i formálními neduhy.** Problematický byl tento fakt zejména z hlediska menších států koalice, kterým byl při vypracování a uzavírání mírové smlouvy vyhrazen určitý prostor pro uplatnění jejich specifických zájmů. To, že tato koncepce nakonec nebyla realizována, vedlo k naprosté marginalizaci jejich postavení ve spojenecké politice vůči Německu, která tak zůstala do značné míry doménou velmocí.

Obtíže, před něž byla za těchto podmínek postavena praktická politika, dokumentuje názorně vývoj stanoviska československé vlády k problematice Postupimské dohody. V létě 1945 pro ni otázka právní povahy postupimského protokolu a jeho případné závaznosti nehrála žádnou roli. Vláda rozhodně neměla v tuto chvíli důvod považovat ujednání za kdovíjak závazná, koneckonců ne vše, na čem se velmoci v Postupimi dohodly, se v Praze setkalo s nadšením. Rozhodnutí o provedení odsunu Praha samozřejmě přivítala, vůbec se jí ale nelíbila výzva, aby byly okamžitě zastaveny všechny vysídlovací akce. V tomto bodě se rozhodla Postupimskou dohodu jednoduše ignorovat a pokračovat v odsunech, dokud to bude prakticky možné, jinými slovy: dokud SSSR bude transporty sudetských Němců přijímat. Připomeňme jen, že sovětská ochota v tomto ohledu již v srpnu 1945 rychle vyprchala. **Nelíbilo se ani předání německých území východně od Odry a Nisy pod polskou správu, neboť na některé tyto oblasti při československé hranici hodlala vláda uplatnit nárok a později tak skutečně učinila. A téměř nevraživě přijala skutečnost, že konference vůbec nejednala o jiném naléhavém československém požadavku — odsunu maďarského obyvatelstva z jižního Slovenska.**

Rovněž otázka závaznosti Postupimské dohody pro Německo se s výhledem na poměrně brzké uzavření mírové smlouvy nezdála po nějakou dobu vůbec relevantní. V tomto duchu československá vláda počátkem roku 1947 žádala, aby do mírové smlouvy bylo vedle jiných pojato i ustanovení, jímž by Německo právně uznalo faktický stav vytvořený odsunem československých státních příslušníků na základě Postupimské dohody. Tak měla být vytvořena jasná mezinárodně právní pojistka, o níž ostatně československá zahraniční politika usilovala již během války, a to pojistka nejen ve vztahu k Německu, neboť signatářem mírové smlouvy s ním měla být řada dalších států. Další vývoj však šance na uzavření mírové

smlouvy s Německem rychle snižoval. V nótě z října 1949 označilo Československo vznik Spolkové republiky Německo za výsledek soustavného porušování existujících mezinárodních dohod o Německu, k nimž řadilo mezi jinými i Postupimskou dohodu. Obrat od pojetí postupimských ujednání jako z právního hlediska nespecifikovaného aktu k jejich pojetí jako mezinárodní smlouvy tak byl v československé politice dokončen.

Jednoznačné stanovisko neměla československá vláda ani v otázce trvání německého státu. Při představě, že bude nutno s budoucím Německem vyjednat řadu obvyklých bilaterálních smluv, se československé vládě ve čtyřicátých letech nijak nepřičila myšlenka právní kontinuity Německa, a tedy i trvání dvoustranných smluv mezi oběma státy. Jakmile se ovšem podobné naděje ukázaly jako iluzorní, zvítězil — zcela určitě i pod přímým či nepřímým tlakem sovětského stanoviska — názor, že německý stát v květnu 1945 zanikl. Kdy přesně se tento názor definitivně prosadil, musí zatím zůstat otevřené. V české právní literatuře jej nejobširněji vyložil někdejší vysoký diplomat **V. Hajdů** ve své studii z roku 1961. Podle něj německý stát zanikl, a tak mohl postulovat závaznost Postupimské dohody pro Německo a interpretovat vznik Spolkové republiky v roce 1949, její vstup do NATO v roce 1955 atd. jako akty, které jsou v rozporu s mezinárodním právem.

REPARAČNÍ NÁROKY A KONFISKACE

Změny právního stanoviska československé vlády vynucené tlakem okolností jsou nejnápadnější v otázce konfiskovaného sudetoněmeckého majetku. **Český Ústavní soud v již zmíněném nálezu z roku 1995 prohlásil, že konfiskace tohoto majetku má nejen vnitrostátní zákonný podklad ve formě dekretů prezidenta republiky, ale že je založena i na mezinárodním konsenzu vyjádřeném v dokumentech postupimské a pařížské reparační konference.**

Zásadní otázkou v roce 1945 bylo, zda má být sudetoněmecký majetek považován za německý nepřátelský majetek, či nikoliv. Tato otázka nabyla významu až po postupimské konferenci, která o majetkových záležitostech transferovaného německého obyvatelstva vůbec nejednala. Z daného hlediska bylo důležité jen její usnesení, že Československo má patřit k té skupině států, jejichž reparační nároky budou uspokojeny ze západních okupačních zón. **Poněkud nečekaně, koncem srpna 1945, pozvaly západní velmoci dotyčné státy na konferenci do Paříže. Zde hodlaly jednat o rozdělení reparačních podílů a o mechanismu jejich čerpání a přidělování.**

Z československého hlediska se na obzoru objevilo jedno velké nebezpečí: jestliže by zkonfiskovaný sudetoněmecký majetek byl zahrnut do reparací, hrozila by vzhledem k jeho celkové hodnotě reálná možnost, že Československo by nejen nedostalo žádné další reparace od Německa, ale ještě by část tohoto majetku muselo postoupit svým spojencům k úhradě jejich reparačních pohledávek. Bylo tedy třeba zabránit zahrnutí sudetoněmeckého majetku do pojmu německý nepřátelský majetek, který státy protihitlerovské koalice měly zadržet a vy-

- 43 -

účtovat jako reparace. Československá strategie uspěla na pařížské reparační konferenci jen zčásti, neboť účastnické státy se nedokázaly shodnout na meritorní definici německého nepřátelského majetku. Československé delegaci se ale alespoň podařilo prosadit do reparační dohody ustanovení, že majetek zkonfiskovaný osobám, které v

době vstupu toho kterého státu do války nebyly státními příslušníky Německa, se nezapočítává na jeho reparační konto.

Toto kompromisní řešení však nebylo zcela uspokojující, a proto československá vláda počátkem roku 1947 žádala definovat v mírové smlouvě s Německem pojem německého nepřátelského majetku tak, aby jednoznačně nezahrnoval majetek bývalých československých státních příslušníků německé národnosti. Další vývoj byl analogický s vývojem československého stanoviska ohledně Postupimské dohody. **Poté, co se stále jasněji ukazovalo, že mírová smlouva s Německem nebude uzavřena, zaujala československá vláda názor (jednoznačně doložitelný v roce 1949), že konfiskace sudetoněmeckého majetku je kryta odpovídajícími ustanoveními pařížské reparační dohody. Mimochodem, naprostým nesmyslem je tvrzení, které se v českých diskusích poměrně často objevuje, že příslušná ustanovení pařížské reparační dohody Československu přímo ukládala zadržet (konfiskovat) sudetoněmecký majetek.** Tím, že pojem německého nepřátelského majetku nebyl v dohodě (ale ani později) definován, zůstalo ponecháno každé vládě, jak si jej vyloží. Ustanovení tedy dávalo československému státu zcela jistě možnost vztáhnout tento pojem i na majetek svých občanů německé národnosti, politická a morální odpovědnost za toto rozhodnutí však leží jednoznačně na jeho vládě. **Nizozemská, belgická nebo dánská vláda plošně majetek svých občanů německé národnosti nekonfiskovaly, ačkoliv byly rovněž signatáři pařížské reparační dohody.**

V tomto kontextu může zaznít poukaz, a skutečně také zaznívá, že československé a spojenecké orgány dojednaly v roce 1946 technické podmínky odsunu (např. dokument sjednaný s orgány sovětské okupační zóny byl výslovně označen jako dohoda), v jejichž rámci byla upravena i otázka majetkového vybavení, a že Spojenci Němce, zbavené prakticky veškerého majetku, přijímali. Tím tedy fakt konfiskace vzali přinejmenším de facto na vědomí. I v tomto ohledu byla dobová česká právní věda podstatně zdrženlivější. V roce 1948 mínil například český právník J. Budník v obsáhlé interní expertize o sudetoněmeckém majetku: Skutečnost, že příslušné okupační orgány vzaly na vědomí ustanovení československého odsunového plánu o tom, jaký movitý majetek smějí s sebou odsunovaní Němci vzít, nemůže být při slušném výkladu považována za uznání konfiskací ostatního majetku zanechaného v Československu. **Budník v tuto dobu ještě považoval konfiskaci sudetoněmeckého majetku za opatření, které by mělo být sankcionováno mírovou smlouvou. Jedině ustanovení, jímž by se Německo zřeklo uplatňování jakýchkoliv práv a nároků z titulu konfiskací (sudeto)- německého majetku, předešlo by vleklým sporům, zněl jeho závěr.**

ÚKOLY HISTORIKŮ, PRÁVNÍKŮ A POLITIKŮ

Ve čtyřicátých letech se právní postoje československé vlády k některým problémům spojeným s mírovým uspořádáním v Německu podstatným způsobem proměňovaly v závislosti na tom, jak se zhoršovaly vyhlídky na úspěšné završení tohoto procesu v mezinárodní politice. Do dnešní podoby se základní československá právní stanoviska v německé otázce zformovala v době dominance a později samovlády KSČ a byla poplatná stanoviskům komunistické a sovětské právní vědy. Je otázkou, nakolik je kontinuita s dneškem způsobena právní konzistentností těchto stanovisek, setrvačností v myšlení či prostě tím, že nejlépe vyhovují "národním zájmům". Faktem ale je, že v českém diskurzu o právních aspektech německé otázky po roce 1989 byl stav výzkumu jednotlivých problémů v západní právní vědě reflektován jen okrajově. Jen minimálně byla rovněž využita možnost uvolněného přístupu k československým archivním dokumentům ze čtyřicátých let. **Očividná neznalost**

těchto aspektů je obzvlášť nápadná v již zmíněném nálezu Ústavního soudu z roku 1995 (k němuž se např. hlásí Ministerstvo zahraničí ČR na svých webových stránkách), který například v otázce vztahu sudetoněmeckého majetku a reparací konstruuje přesně opačnou souvislost, než si v roce 1945 přála tehdejší vláda. A není to jediný sporný bod v tomto nálezu. Vůbec se vtírá dojem, že si ústavní soudci v nálezech ke kauzám zakořeněným ve vzdálenější minulosti nejsou zcela vědomi hranic své odborné kompetence a dopouštějí se ahistorických zpětných projekcí.

Vývoj po druhé světové válce za sebou zanechal nejednoduché dědictví, s nímž si současná – nejen česká – politika často neví rady. V bezradnosti, ale možná aby ze sebe svrhla břemeno odpovědnosti za rozhodnutí, se obrací na vědu, historii, právo nebo právní historii s přímo či nepřímo formulovanou výzvou, aby našly řešení. **Oslovení vědci na druhou stranu mají nejednou sklon spatřovat v takové výzvě politické zadání. Dochází k jakémusi zvláštnímu souručenství vědy a politiky v mylném domnění, že věda zná recept na problémy minulosti. Věda sice dokáže leccos, ale politické nedodělky či omyly minulosti nemůže vyřešit ona, ale pouze a jen politika. Popřejme jí v tom co nejvíce úspěchů.**

Jaroslav KUČERA

(nar. 1955) přednáší na Fakultě sociálních věd UK. Specializuje se na moderní československé a české dějiny a česko-německé vztahy. Autor řady studií, mj. *Minderheit im Nationalstaat. Die Sprachenfrage in den tschechisch-deutschen Beziehungen 1918—1938* (München 1999); *"Der Hai wird nie wieder stark sein." Tschechoslowakische Deutschlandpolitik 1945—1948* (Dresden 2001). Druhá jmenovaná vyjde v nejbližší době v češtině pod názvem »Žralok nebude nikdy tak silný« Českoslvenská zahraniční politika vůči Německu 1945—1948.

LITERATURA

D. Brandes, *Cesta k vyhnání 1938—1945. Plány a rozhodnutí o "transferu" Němců z Československa a Polska*, Praha 2002; F. Faust, *Das Potsdamer Abkommen und seine völkerrechtliche Bedeutung*, Frankfurt am Main 1969; M. Churaň, *Postupim a Československo. Mýtus a skutečnost*, Praha 2001.